

Takács Judit

A HOMOSZEXUALITÁS TÖRTÉNETILEG VÁLTOZÓ KONTEXTUSAI¹

Először azt a gyakran felmerülő kérdést szeretném röviden tisztázni, hogy miért foglalkozik a társadalomtudomány a homoszexualitással. A homoszexualitás többféleképpen értelmezhető fogalom, melynek lényege az azonos nemű emberek közötti érzelmi és/vagy szexuális kötődés. Homoszexuális tapasztalat és magatartásforma mindig is létezett: a világ kultúráit etnográfiai szempontból leíró ún. Murdock-atlaszból kiderül, hogy „több száz különféle kultúrában végzett becslés szerint a társadalmak 60%-ban megtűrték vagy intézményesítették a férfi homoszexualitást, és természetesen a többi társadalomban is előfordul” (Csányi, 1999. 203–204.). A képlékeny és reflektálatlan homoszexuális tapasztalatok tudatosodása, azaz a homoszexuális identitással bíró alanyok kialakulása azonban modern kori jelenség.

A homoszexualitás normasértő viselkedésként való elítélő meghatározása régi hagyomány; annyira régi, hogy sokan hajlamosak egyenesen a természet törvényeivel – bármit jelentsen is ez – összeegyeztethetetlen, funkciótlan – hiszen nem reprodukzív –, így kiiktatandó elhajlásként értelmezni. Az ilyen megközelítések az emberi szexualitás funkciói közül a reprodukciót – az utódok létrehozását – kiemelt fontosságúként kezelik, míg a feszültségoldás és az agressziócsökkentés evolúciós szükségleteinek kiélegítését elhanyagolják.

Csányi Vilmos etológus azt hangsúlyozza, hogy a homoszexualitás természetellenes bűnként való megfogalmazásának valamikor megvolt a maga – mára már elhomályosult, illetve elsősorban vallási parancsként tovább élő – gyakorlati funkciója: „*A nyugati társadalmak korai fejlődésük során, különösen a zsidó-keresztény kultúrák megjelenésekor, olyan körülmények között éltek, ahol a gyors szaporodás a csoport számára nagy előnyökkel járt. A pástortársadalmak állandó problémája volt az intenzív expanzió, érthető tehát, hogy ezek a kultúrák igyekeztek a homoszexualitást elnyomni és mint természetellenes viselkedést, minden eszéssel megbélyegezni.*” (Csányi, 1999. 204.)

Ennek fényében elmondható, hogy a társadalomtudomány számára elsősorban a homoszexualitás társadalmi kategorizációja, valamint az ehhez kapcsolódó identitáskonstrukciók és társadalmi mozgalmak válnak kutatásra érdemes témává, hiszen a homoszexuális magatartás már régóta – történetileg és kulturálisan – különböző társadalmi válaszreakciókat kiváltó ingerként működik. A társadalomtudományi megközelítés feladata – a megfigyelésen túl – ezeknek az inger-reakció kölcsönhatásoknak a mélyén megbúvó konfliktusok elemzése. Így a homoszexualitás vizsgálata során megkérdőjeleződik sok, korábban magától értetődőnek vélt fogalom, amelyek mai életformánk alappilléreiként szolgálnak: többek között a férfi- és a női szerepek, a család, az egyéni és csoportidentitások vállalása, az emberi szexualitás célja és cél megválasztásának szabadsága.

¹ A cikk készülő doktori disszertáció részese. Köszönet Hanák Katalin, H. Sas Judit, Losonczy Ágnes, Neményi Mária és Szalai Júlia munkámmal kapcsolatos gondolatébresztő kommentárjaiért.

A továbbiakban arra vállalkozom, hogy röviden áttekintsem a homoszexuális kategória tartalmának és kontextusainak történeti változásait „*a fajtalanság természetellenes bűnétől*” a homoszexualitás emberi jogi megközelítéséig.

Homoszexualitás: a szó és változatai

Ha identitásformáló tényezőknek nevezzük az egyénnek egy társadalmi kategóriával kapcsolatban önmagáról alkotott rendezett önértékelési készleteit és az ehhez kapcsolódó érzéseket (vö. Cass, 1984), akkor a homoszexuális identitás, illetve a személyes identitás homoszexualitásnak szentelt szelete olyan önértékelést jelent, melyet az egyén a homoszexualitás társadalmi kategóriájával való viszonyával kapcsolatban alakít ki magáról. Az ilyen identitások kialakulásának előfeltétele tehát a homoszexualitás megnevezése és szavakba öntése, illetve e társadalmi kategória létezésének tudatosítása. Ilyen értelemben a homoszexualitás kognitív kategória, és a homoszexuális identitások kialakulásának jelentős akadálya a tabuként kezelés és a meg nem nevezettség, tehát a kognitív elszigeteltség.

A homoszexualitás nyilvánosan először 1869-ben neveződött néven Kertbeny Károly – eredeti nevén Karl Maria Benkert – önmagát magyarnak valló műfordító és publicista egyik, a homoszexuálisok jogaiért szót emelő politikai pamfletjében, aki a görög „homo” és a latin „sexus” szavak összeolvasztásával alkotta meg ezt az azóta széles körben elterjedt hibridet (vö. Bullough, 1977; Féray-Herzer, 1990).

Kertbeny újító terminológiáját érdemes egy kicsit közelebbről szemügyre venni, egyrészt mert két máig használatos – homoszexuális és heteroszexuális – szavunk innen kezdte pályafutását, másrészt pedig már e XIX. században született kategorizációs rendszer is az emberi szexuális viselkedés összetettségének megragadására tesz kísérletet, és – olykor rejtett – megnyilvánulási formáinak sokféleségét sugallja.

Kertbeny a monoszexualitás, homoszexualitás, heteroszexualitás és az állatokkal létesített szexuális kapcsolatra utaló, nehezen magyarítható „Heterogen” fogalmakat kezdte használni. A monoszexualitás, homoszexualitás és heteroszexualitás szavak ihletője valószínűleg a botanikai szakszóként a XIX. század elejétől használatos „kettős nemiség” értelmű biszexualitás kifejezés lehetett.

Kertbeny a szexuális hajlamok három alapvetően eltérő kielégítési módozatát különböztette meg, melyeket különféle személyiségtípusoknak vélt megfeleltethetőnek. A szexuális hajlamok kielégítésének módja szerinti szexualitásformák a következők: monoszexualizmus vagy onanizmus, homoszexualizmus, valamint normálszexualizmus, azaz heteroszexualitás.

Kertbeny szerint a monoszexualizmus vagy onanizmus az a kielégülési mód, amit valószínűsíthetően mindenki gyakorol, különösen fiatalabb korában, a szexuális összevisszaság éveiben. De vannak olyan női és férfi onanisták – a népesség kb. hatoda –, akiknek veleszületett hajlamuk van a saját kezükkel, mesterséges eszközökkel vagy csupán fantáziálás általi önkielégítésre. A monoszexualizmus fizikai és mentális betegségekhez és „*morális tekintetben a szív egoista megkeményítéséhez*” vezethet a test legyengítése és a fantázia túlerőtletése miatt (Kertbeny idézi Féray-Herzer, 1990. 34.).

A homoszexualizmus – melynek női verziója a *tribadizmus* – a népesség két százalékát érinti, legalábbis Kertbeny becslése szerint. Ide tartoznak a kizárólag kölcsönös onániát – azaz önkielégítést – végzők; az aktív, „szuperférflas” és a passzív pigisták – azaz önkéntes anális közösülésben részt vevők –, valamint a szexuális ösztöneiket plá-

tói módon, szexuális érintések és tisztátalan gondolatok nélkül kiélő platonisták csoportja. Kertbeny a homoszexualitást nem a korábbi elméleteknek megfelelően valamilyenfajta – például lélekbeli – női(es)séggel magyarázta: a homoszexualitás inkább a férfiaság egy különleges típusát képviseli, a homoszexuálisok tehát szexuális ösztönbeállítottságuktól függetlenül igazi férfiak.

Kertbeny a népesség többségének veleszületett szexuális kielégülési formájának a normálszexualizmust – azaz a heteroszexualitást – tartotta. A heteroszexualitást „*háttartalan degenerációs kapacitása*” különbözteti meg a monoszexualitástól és a homoszexualitástól. A heteroszexualitás ugyanis Kertbeny szerint a szexuális ösztön legerősebb megnyilvánulási formája, így a heteroszexuális hajlam kielégítésére irányuló vágy a legkevésbé kordában tartható, vagyis ez vezethet a legszélsőségesebb és legelfogadhatatlanabb kielégülési formákhoz. Heteroszexuális platonisták például azért nincsenek, mert az egészséges egyéneket „*egy állatias szexuális ösztön*” hatására mindig „*szenvedélyes közönsülésre ragadtatja a kéjvágy*” (Kertbenyt idézi Féray-Herzer, 1990. 35.).

A három csoport közötti fő különbséget Kertbeny a szexuális ösztön eltérő erősségi fokaiban vélte megtalálni: a szexuális ösztön erőssége – és így ártalmassága és bujasága – az onanista felől a homoszexuálison át egyre növekszik a normálszexuális felé. Ha például egy normálszexuális nem tudja megfelelően kielégíteni szexuális ösztöneit, akkor valószínűleg az „*önszennyezés*” útjára lép: kiskorúakat molesztál, vérfertőz, állatokkal vagy halottakkal erkölcstelenkedik, kínoz, vérszomjássá válik, esetleg szexuális indítékből gyilkol. Ezzel szemben Kertbeny a homoszexualitás és a különféle monomániák, illetve zavart érzelmi hatások közti bármilyen összefüggésnek még a lehetőségét is kizárta (vö. Féray-Herzer, 1990. 34–37.).

A Kertbeny-féle megközelítés újfajta szexuális kategorizációs elnevezésein túl a normál-, illetve heteroszexuálisként leírt típus lehetséges veszélyességének hangsúlyozásával keltheti fel a figyelmet, ami valószínűsíthetően már keletkezése idején is sokaknak meglepetést okozott. A heteroszexuális terminus ezután Richard von Krafft-Ebing osztrák elmegyógyász PSYCHOPATHIA SEXUALIS című, német nyelvű törvényszéki orvosi tanulmányában tünt fel legközelebb „normális szexualitás” értelemben. Majd angol nyelvterületen 1892-ben egy chicagói orvosi lap hasábjain jelent meg először – valószínűleg félreértelmezés következtében – „nemzéshez nem vezető perverzió” jelentésben (Kiernan, 1892; vö. Katz, 1995. 19.).

Ezt megelőzően a német jogász Karl Heinrich Ulrichs KUTATÁSOK A FÉRFIÁK KÖZÖTTI SZERELEM REJTÉLYÉRŐL című, 1864–65-ben megjelent kiadványsorozatában fejtette ki férfiszerelem-elméletét (vö. Ulrichs, 1994; Katz, 1995). Ezen elmélet központi eleme, hogy a férfit férfi iránti szerelemre ösztönző hajlam lelki feminitást feltételez, és nem más, mint a „*férfitestbe zárt női lélek*” megnyilvánulása. Ulrichs a fizikai megjelenésükben férfias, de szexuálisan a férfiakhoz vonzódó, míg a nőktől irtózó férfiakat „*Urníngok*”-nak nevezte, a szexuálisan a nőkhöz vonzódó és a férfiktól irtózó férfiakat pedig „*Dioníngok*”-nak. A szokatlan elnevezéseket – melyekben görög istenségek, Uranosz és Dioné nevére való utalás fedezhető fel – Platón LAKOMÁ-ja ihlette, ahol Aphrodité két alakban különböztetett meg: Uranosz anya nélküli lányaként mint az égi szerelem, Dioné és Zeusz lányaként pedig mint a közönséges földi szerelem istennője (vö. Dynes, 1990. 1352.). Ulrichs az urníngokat egy köztes, harmadik nem képviselőinek tartotta, akik születésüktől fogva természetes fejlődés következtében váltak a férfiszerelem követőivé.

Bár Ulrichs névadási kísérletei, hasonlóképpen Karl Westphal berlini pszichiáter 1869-ben megjelent „*inverz szexualitás*”, „*a nemi érzés veleszületett megfordulása*” (vö. Krafft-Ebing, 1926. 264.) vagy „*ellentétes szexuális mentalitás*” (vö. Haire, 1952. 226.) kifejezéseikhez, ma már csak tudománytörténeti érdekességként említhetők, mégis jelzésértékűek. A szexuális élet terminológiájára vonatkozó XIX. század végi nyelvfriessítési hullám ugyanis nem egyszerűen új szavak létrehozását jelentette, hanem annak a felismerését, hogy a társadalomban egyre egyértelműbben körvonalazódott a „*devián-sok új osztálya*” (Gilbert, 1981. 61.), a szexuális partnereiket saját nemük tagjai közül választó férfiak csoportja.

Az új szóalkotási és megnevezési igény a szexualitás általános szemléletében kezdődő változást is tükrözte: a korábban társadalmi hasznosságuk alapján funkcionálisan besorolt, elszigetelt szexuális aktusok egyre nagyobb eséllyel válhattak életforma-teremtő szexuális kapcsolatok láncszemeivé. Ezzel párhuzamosan a korábban elsődleges hasznossági kritériumot, ami a polgári szerelem kontextusában amúgy is lassan értelmét veszítette, más szempontok váltották fel. Például annak a mérlegelése, hogy bizonyos egyéni életformák és kapcsolattípusok mekkora veszélyt jelenthetnek a társadalom és az egyén számára; hogy mennyiben egyeztethető össze az egyéni és a társadalmi érdek, vagy hogy mennyiben határozható meg a társadalmi kohézió – vagy a minimumának – fenntartásához szükséges egyéni hozzájárulás minimuma.

A XIX. század végén már javában tartott a szexualitással kapcsolatos „*diszkurzív erjedés*” (Foucault, 1978. 18.), amely együtt járt a szexualitás részletkérdései iránti növekvő érdeklődéssel és a sajátos szexuális kapcsolatok köré rendeződő életformák kibontakozásával. Így nem meglepő, hogy a homoszexualitás kifejezés megjelenését megelőzően rendelkezésre álló nyelvi választékot vizsgálva olyan elnagyolt, egysíkú gyűjtőfogalmakat találunk, mint a *szodómia* vagy a *fajtalankodás*, melyek a középkori egységes testiség-bűnbánat diskurzust örökítik tovább (vö. Foucault, 1978. 33.).

A *szodómia* a középkori latinból származó nemzetközi szó, mely az ÓSZÖVETSÉG-ben szereplő bűnös városként híressé vált Szodomáról kapta elnevezését, átfogóan utalt a kereszténység által elítélt bűnök egyik típusára. Az eredeti szodomai bűnök pontos meghatározása azonban nem található meg a BIBLIÁ-ban, bár A TEREMTÉS KÖNYVÉ-ben szereplő részt, ahol a szodomai férfiak ezzel fordulnak Lóthoz: „*Hol vannak a férfiak, akik ma este érkeztek hozzád? Hozd ki őket nekünk, hadd ismerjük meg őket!*” (19:1–11.),² többen elég árulkodónak vélik. Mások viszont – Lukács és Ezékiel nyomán – a vendégszeretet és a szegények iránti könyörület hiányát róják fel a szodomaiak fő bűnéül (vö. Gomes, 1992).

Maga a *szodómia* szó nem szerepel a BIBLIÁ-ban, de – legalábbis a középkorban használatos – értelmezése a szexuális bűnökre és bűnelkövetőkre vonatkozó bibliai utalásokra épül. Ezek közül a későbbiekben a szodómiával azonosított szexuális bűnök tartalmi összetevőinek legfontosabb forrásai a már említett TEREMTÉS KÖNYVÉ-n kívül az ószövetségi LEVITÁK KÖNYVE és Szent Pál egyik újszövetségi levele. A LEVITÁK KÖNYVÉ-ben szerepel a tiltás legvilágosabb megfogalmazásban, hogy „*Ne hálj férfival úgy, ahogy asszonnyal szokás hálni, ez gyalázatos dolog*” (18:22); és „*Ha valaki férfival hál együtt úgy, ahogy asszonnyal szoktak együtt hálni, ez utálatosság, amelyben mindketten részesek, ezért meg kell halniuk, vérük visszahull rájuk*” (20:13). Szent Pál a rómaiaknak írt levelében pedig

² A dolgozatban szereplő bibliai idézetek a következő kiadásból valók: A BIBLIA – ÓSZÖVETSÉGI ÉS ÚJSZÖVETSÉGI SZENTÍRÁS. Szent István Társulat, 1973.

a pogányokról írja, hogy Isten „*kiszolgáltatta őket a tisztátalanságnak, hadd gyalázzák meg saját testüket*” (1:24); és a „*saját gyalázatos szenvedélyeiknek kiszolgáltattott*” pogányok asszonyai „*a természetes szokást természetellenessel váltották fel. A férfiak hasonlóképpen abbahagyták az asszonnyal való természetes életet, egymás iránt gerjedtek vágyra, vagyis férfi férfival üzött ocsmányságot*” (1:26–27).

Ezenkívül még két olyan újszövetségi levél említhető, ahol a szerző a „*gonoszok*” kategóriájába utalja a szexuális bűnelkövetőket. Szent Pál korintusiaknak írt levelében a különféle gonoszokat a következőképpen listázza: „*Sem tisztátalan, sem bálványimádó, sem házasságtörő, sem kéjenc, sem kicsapongó, sem tolvaj, sem kapzsi, sem részeges, sem átkozódó, sem rabló nem részesül Isten országában*” (6:9–10). A Timóteusnak írt első levélben pedig így egészül ki az előző lista: „*a törvényt nem az igaz emberekért hozták, hanem a gonoszokért, a lázadókért, az istentelenekért, a bűnösökért, a vallástalanokért, a közönséges lelkűekért, az apa- és anyagyilkosokért, a vérengzőkért, a tisztátalanokért, a fajtalanokért, a rab-szolga-kereskedőkért, a hazugokért, a hamisan esküvőkért és mindazért, ami még ellenkezik az igaz tanítással*” (1:8–11). Itt érdemes megjegyezni, hogy Károli Gáspár bibliafordításában a *kicsapongó* jelző helyett még a beszédesebb „*kik férfiakkal tisztátalankodnak*” kifejezést használta, ahol a *tisztátalan* „*parázna*”-ként értelmeződött, a *fajtalan* pedig „*férfiakkal fertelmeskedő*”-ként.

Magyar szótárak tanúsága szerint a *sodómia* jelentése „*homoszexualitás, pederasztia*”, illetve „*a nemi eltévelyedés egyik fajtája, állatokkal való fajtalankodás*”. De például angol nyelvterületen ugyanez a szó – *sodomy* – tágabb értelműnek tűnik, hiszen jelenthet „*(nővel vagy férfival folytatott) anális közösülést*”, „*álattal való közösülést*” vagy „*bármilyen abnormalisnak tartott szexuális közösülést*”.³

A *sodómia* szinonimájaként is használatos *fajtalankodás* szavunk teljesen magyar fejlemény: a régies *fajtalan* melléknévből képzéssel jött létre. A *fajtalankodás* mai szótári jelentése „*bujálkodás, fajtalan viselkedés*”, *fajtalan* pedig „*a nemi erkölcsöt súlyosan sértő*” viselkedés.⁴ A *fajtalán* szócsaládjának jelentéseit szótörténetileg áttekintve némileg meglepődve tapasztalhatjuk, hogy egykor mennyivel többféle jelentés kapcsolódott az idetartozó szavakhoz. A *fajtalán* első ismert felbukkanásakor „*rendellenes*” (1351) értelemben szerepelt. A nyelvtörténeti kutatások szerint később ugyanez a szó feltűnt „*parázna*” (1527) és „*gyermektelen*” (1885) értelemben is. De ugyanebbe a szócsaládba tartozik a Tinódinál „*akinek gyermeke van*” (1553) jelentésben megjelenő *fajos* melléknév, az „*elkorcsosulás*” (1577), „*párázás*” (1585), „*fiadzás*” jelentésű *fajzás* főnév és a „*fiadzik*” (1565), „*származik*”, „*fajtájától elüti, elkorcsosul*” (1585), „*közösül*” (1833) jelentésű *fajzik* ige is (vö. Benkő, 1967. 827.).

A középkori szellemet idéző, ám a hatályos magyar törvényekben megőrzött *fajtalankodás* jelentési vonása – a köznyelvből kikopni látszó *sodómiához* hasonlóan –, hogy jelentését máig nagyon nehéz pontosan meghatározni. De feltehetően éppen ebből a meghatározó(hat)atlanságból származik e szavak legfontosabb használati értéke: a társadalmilag megengedettnek és/vagy követendőnek tartott normáktól eltérő szexuális viselkedésformáknak – az aktuális hatalom érdekeinek megfelelően – félelemkeltő homályba vonása.

³ Lásd: Országh László (1990): ANGOL–MAGYAR NAGYSZÓTÁR. Akadémiai Kiadó. Bakos Ferenc (1994): IDEGEN SZAVAK ÉS KIFEJJEZÉSEK SZÓTÁRA. Akadémiai Kiadó. CHAMBERS ENGLISH DICTIONARY (1990). Chambers: Edinburgh. WEBSTER’S NEW UNIVERSAL UNABRIDGED DICTIONARY (1979). Dorset & Barter, New York.

⁴ Lásd: Juhász József et.al. (1975): MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR. Akadémiai Kiadó.

Homoszexualitás: a kategória lehetséges tartalmai

A homoszexualitásról azóta vannak rendszeres adataink, mióta társadalmi jelentőségű közügy lett belőle. Az első ilyen típusú dokumentációk az inkvizíciónak köszönhetőek, ahol a jegyzőkönyvekben számtalanszor szerepelt a vallási eretnecség magától értetődő kiegészítőjeként „*a bűn, amit sem megnevezni, sem elkövetni nem szabad, és amiért az Úr kárhozatra ítélte Szodomát és Gomorrát*” (Boswell, 1980. 380.). A középkori állami törvénykönyvek egyaránt bűnösnek és büntetendőnek ítélték a vallási és az erkölcsi, illetve szexuális elhajlást. E vétkeket azonban eredetileg kevésbé szigorúan és formálisan kezelték, mint az inkvizíció XII. századi megjelenése után, amikor az eretnecséget és a szodómiát egyformán kemény büntetéssel – általában halállal – sújtották (vö. Goodich, 1976a. 295.).

A kora középkori egyházjog – bűnbánati, vezeklési kézikönyvek és zsinati törvények tanúsága szerint – még leginkább a papság köreiben terjedő szodómia megelőzésére és visszaszorítására helyezte a hangsúlyt. Az egyes szerzők által kifejezetten „*papi bűn*”-ként emlegetett *luxuria* – bujaság – különös veszélye az volt, hogy példaként szolgálhatott a nemesség és az egyszerű emberek számára is (vö. Goodich, 1976b. 427.). A XII. századot megelőzően azonban az egyházi törvénykönyvekben még a papsággal kapcsolatban is sokkal gyakrabban említették a házasságtörést, a vérfertőzést vagy az ágyastartást, mint a ma homoszexuálisnak nevezhető cselekményeket (vö. Goodich, 1976b. 432.).

A XIII. századi skolasztikus teológusok a szodómiát a többi természetellenes bűnhöz – a vérfertőzéshez, a megbecstelenítéshez, az önfertőzéshez, az állatokkal való üzekedéshez, valamint az anális és az orális közösüléshez – hasonlóan a hét főbűn között szereplő bujaság kategóriájába utalták (vö. Goodich, 1976b. 430.). Különösen a dominikánus filozófusok jeleskedtek a természetellenes bűnök rendszerezésében: például Aquinói Szent Tamás *SUMMA THEOLOGIAE* című munkájában az ilyen bűnök négy fajtáját különböztette meg, melyek közül a legsúlyosabbnak a bestializmust tartotta – „*mert a megfelelő faj nem figyelhető meg*” –, ezt követte a szodómia – „*mert a megfelelő nem nem figyelhető meg*”, majd a „*természetellenes közösülés*” – ahol a „*közösülés megfelelő módja nem figyelhető meg*”, végül pedig a „*közösülés nélküli szennyezés*”, azaz az önkielégítés (Gilbert, 1981. 62.).

Az eretnecség és a szexuális elhajlás összekapcsolására tett talán leghíresebb kísérlet a XIV. század elején történt a francia templomos lovagok perében. A templomosok rendjének végzetét a történészek szerint valójában gazdagságuk és politikai befolyásuk növekedése okozta; veszélyesnek ítélt hatalmuk letörésére azonban a vallási és erkölcsi törvények megsértésére alapozott vád ígérkezett a legkönnyebben kivitelezhetőnek. Ezért 1307-ben megkezdett perükben, amely a rend 1312-es feloszlatásához vezetett, elsősorban eretnecséggel, erkölcstelenséggel és szodómiával vádolták őket (vö. Bullough, 1974. 192–195.).

Az eretnecség és a homoszexualitás egy tőről fakadásának gondolatát különböző nyelvi kifejezések is őrzik. Az angol nyelvben ilyen például a régi latin *bulgarus*ból, azaz bolgár – vagyis a keleti egyház híve – jelentésű szóból eredő *bugger* kifejezés, melynek jelentései között éppúgy megtalálható az eretnek, mint a szodomita és a hasonló negatív érzelmi értéket hordozó pederasztia vagy hitvány alak (vö. Hoad, 1986. 53; Szasz, 1971; 164–165.).

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a ma leginkább szitokszóként ismert *buzeráns* szó – illetve későbbi rövidült, az argóban létrejött alakja, a *buzi* – a magyarba a XIX. század végén került át a németből a homoszexuális jelentésű *Buserant*

szó átvételével. A *Buserant* egy szócsaládba tartozik a „*férfinak fiú szeretője*”, illetve „*kerülő lökés a biliárdban*” jelentésű régies *Buseron*, *Busero* szavakkal. Szótörténeti adatok alapján az is elmondható, hogy a magyar nyelvbe a németből először a biliárdjáték szavaiként a *buzera*, *buzero* kerültek át, melyekből a „*fajtalankodik*” jelentést eredetileg nélkülöző buzerál ige létrejött; a *buzera* szó – „*kerülő lökés a biliárdban*” jelentésben – először 1878-ban jelent meg, a *buzerál* 1886-ban, a *buzeráns* – „*homoszexuális*” jelentésben – 1896-ban és a *buzi* 1932-ben (vö. Benkő, 1967. 399.). Az említett német szavak az olaszból származnak; az olasz *buggerone*, illetve régies alakjában *buzzerone*, *buggerare* „*szodomita, szodómiát űz*” jelentésű szavak pedig az ófrancia „*eretnek, szodomita*” jelentésű *bolgre* szóhoz hasonlóan a latin *Bulgari* „*bolgárok*” népnévből eredeztethetők. A kutatások szerint „*a jelentésváltozás a bolgárok között terjedő patarén eretnekséggel hozható kapcsolatba*” (Benkő, 1967. 399.).

A XVIII–XIX. században a magyar nyelvben szintén használatos volt a „*megvetésre méltó személy, semmirekellő*” jelentésű, német eredetű *buger* szó, mely a németbe az – ófrancia *bolgre* „*eretnek, szodomita*” szóból származó – francia *bouge* „*pasas, fickó*” szó átvételével került (vö. Benkő, 1967. 379–380.). A magyar *buzi*, *buzeráns* és *buger* szavak etimológiája tehát szintén a vallási és szexuális elhajlások megnevezésének közös gyökerét mutatja.

Történetileg tehát kezdetben volt az a gyakorlatilag névtelen, bár a századok alatt különféle elnagyolt fogalmakkal körülírt magatartásforma, amelyet ma akár homoszexuálisnak is nevezhetünk: cselekvésforma, politikailag tudatos – azaz a sajátos szerelmi és szexuális viszonyai miatt társadalmi megkülönböztetettséget tapasztaló, ezt a maga számára tudatosító és ez ellen tenni akaró – alany nélkül. Amikor később ezt a magatartásformát homoszexuálisnak kezdték nevezni, fokozatosan kialakult az a képzet is, hogy a homoszexuális egy külön(leges) emberfajta. Michel Foucault az emberek besorolásában ez idő tájt bekövetkezett változásra hívja fel a figyelmet: a szodomia „*a tilalmas cselekedetek egyik típusa volt; az elkövetője pusztán jogi alany volt, semmi egyéb. A XIX. századi homoszexuális azonban már személyiség*” (1996. 46.).

A középkori, teológiaiilag meghatározott testiség-bűnbánat diskurzus egysége a XIX. században robbant szét számtalan specializált – többek között biológiai, orvosi, pszichiátriai, pedagógiai – diskurzusra (vö. Foucault, 1996). Ekkortól kezdődött a szexuális élet egyre kimerítőbb szavakba foglalása. A szexuális vágy diskurzussá alakításában központi szerepet játszott a keresztény gyónás intézményéből eredeztethető valomás mint igazság-előállítási technika. Majd a vallomástechnika vált a szexualitás medikalizált megközelítésének modelljévé, melynek keretein belül a szexualitás olyan problematikus területként definiálódott, amely „*természeténél fogva vonzza a különféle patológiás folyamatokat, és ezért szükségessé teszi a terápeuták, illetve a normalitás útjára visszavezető szakemberek beavatkozását*” (Foucault, 1996. 73.).

A homoszexuális cselekvésformák tehát fokozatosan homoszexuális egyénekké animalódtak, mégpedig legtöbbjük rögtön konkrét alanyként vált ismertté: olyan vizsgálódás és kezelés alanyaként, amit ma pszichiátriaiak neveznének. Nem véletlen, hogy a homoszexualitással mint kóros mentális elváltozással – vagy annak tünetével – kapcsolatos dokumentációk megsűrűsödése éppen a XIX. század végén kezdődött.

A XIX. század végi „*szexuálpszichiátriai*” szakmunkák közül az osztrák Richard von Krafft-Ebing *PSYCHOPATHIA SEXUALIS KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A RENDELLENES NEMI ÉRZÉSRE* című munkája emelhető ki elsősorban összefoglaló jellege, széles körű elterjedtsége és hatása miatt. A 237 részletes esetleírást magában foglaló, orvosok és jogászok számára

íródott tanulmányban az elmegyógyász saját törvényszéki orvosi tapasztalatai összegzése mellett hivatkozott korának legnagyobb hatású „szexualitás-szakértői”-re is, de fő célja a szexuális bűntények terén uralkodó téves felfogások és hibás ítéletek korrigálása volt, melyek az akkori büntetőtörvényeket és a közvéleményt egyaránt befolyásolták (vö. Krafft-Ebing, 1926. 4.).

Krafft-Ebing a homoszexuálisok vagy urningok rendellenes nemi érzéséről szólva megkülönböztette az erkölcsi eltévelyedés szinonimájaként használt büntetendő perverzitás és a „*kóros és a büntetést bizonyos körülmények között kizáró perverzió*” fogalmát (1926. 440.). A szerző perverzióként határozta meg a nemi ösztön minden olyan megnyilvánulását, „*amelyek – bár alkalomadtán a nemi kielégítés természetes módon megy végbe – nem felelnek meg a természet, helyesebben mondva a fajszaporítás céljainak*” (1926. 70.). A perverzerek „*jelleme sem normális, sem tiszta férfijellem, sem tiszta női, inkább afféle keverékek... amit egy állandóan fentmaradó biszexuális hajlamosság változó befolyásaival magyarázhatunk meg*” (1926. 342.). Krafft-Ebing a kóros perverzióval terhelt homoszexuálisok iránt megértést mutatott, és azt hangsúlyozta, hogy a homoszexualitás a heteroszexualitással egyenrangú állapot, de annak ellentétes előjelű megfelelője és egyben egyfajta karikatúrája (vö. Krafft-Ebing, 1926. 283., 343., 423.).

A könyv végén Krafft-Ebing törvényszéki orvos szakértői minőségében azt is felveti, hogy „*a férfi-szerelem törvényes üldözését*” (445.) célszerű lenne eltörölni. Érvei pedig a következők: „*A nemi ösztön egyike a leghatalmasabb organikus ösztönöknek. Egyik törvényhozás [se a német, se az osztrák] sem tartja büntetendőnek a házasságon kívüli nemi érintkezést; hogy az urning perverz módon érez, nem az ő hibája, hanem abnormis természeti hajlamáé. Nemi vágya tehát lehet esztétikai szempontból nagyon is undorító, az ő abnormis álláspontjából nézve azonban normalis... A legtöbb urning kínos helyzetben van. Egyik oldalon az abnormis erős, kielégítésben jöttvő, mintegy természeti törvénynek érzett ösztön a saját nem tagjai iránt – másik oldalon a közvélemény, mely tetteiket pellengérré állítja és a törvény, mely szégyenletes büntetéssel sújtja őket. Egyfelől kínos lelkiállapotok, melyek kedélybetegségekhez, öngyilkossághoz, de legalábbis ideggyengüléshez vezetnek – másfelől a szégyen, állás elvesztése stb. Nem lehet kétely aziránt, hogy a szerencsétlen kóros dispositio és természeti hajlam kényszerhelyzeteket teremt. A társadalom és a törvény kötelessége e viszonyok enyhítése; a társadalomé oly módon, hogy e szerencsétleneket sajnálja, de nem veti meg, a törvényé pedig annyiban, hogy nem bünteti őket, ha azon korlátokon belül mozognak, melyeket a nemi élet tevékenységének egyáltalán felállítottak.*” (440–441.)

A pszichiátriai érdeklődésről általánosságban elmondható, hogy a normálistól eltérő állapotok terápiás keretek között megvalósuló normalizálására koncentrált. A homoszexualitással kapcsolatos normalizálás azonban Freudnál – akinek a munkáiban a homoszexualitás az emberi ösztönélet egyik alapvető alkotórészeként, a pszichoszexuális fejlődés egy korai szakaszának jellemzőjeként jelent meg – még egészen más jelentett, mint későbbi követőinél. Például az Egyesült Államokban a homoszexuálisok „*normális heteroszexuálisokká való visszakonvertálását*” vagy legalább a „*megzavart vagy valahol elakadt*” nemi – gender – identitás kiteljesítését ígérő terápiákra egy egész – máig virágzó – pszichiátriai iparág épült.

Freud 1935-ben egy homoszexuális fiáért aggódó anyának a terápiás lehetőségekről írva még azt hangsúlyozta, hogy a társadalmi életből kiszoruló boldogtalan neurotikus a pszichoanalízis segítségével remélhetőleg rá tud találni belső békéjére és harmóniájára, függetlenül attól, hogy homoszexuális beállítottsága megmarad-e vagy sem (vö. Freud, 1963). A későbbiekben azonban sokkal jellemzőbb lett a terapeuta és

a páciens kapcsolatára a társadalmi elvárások hatékony érvényesítésének személyes igényként elfogadott kényszere: a homoszexuális páciens problémája, illetve kezelésre váró lelki tünete éppen az adott társadalmi elvárásoknak való megfelelés hiánya volt (vö. Fluckiger, 1975).

Thomas Szasz, a (pszicho)terápiás elnyomás szigorú kritikusa arra hívja fel a figyelmet, hogy a homoszexualitás betegségkoncepciójába való pszichiátriai belefeledkezés elkendőzi aényt, hogy a homoszexuálisok orvosilag stigmatizált, társadalmilag üldözött egyének (1971. 168.). Szasz ezzel kapcsolatban utal egy 1930-ban megjelent francia tanulmányra, ahol a szerző a modern pszichiátria jellegzetességének nevezte az uralkodó szokásoknak ellentmondó cselekedetek mentális zavarként vagy az abnormalitás tüneteként való feltüntetését, vagyis a „természetes”-nek a „*hagyományoknak megfelelő*”-kénti értelmezését (vö. Guyon, 1941. 270–271.).

Szasz az 1960-as években Amerikában közismert homoszexualitás-szakértőként számon tartott Irving Bieber azon felvetését, miszerint a homoszexualitás mellett az agglégénység is a mentális betegségek egyik formájának tekintendő, így kommentálta: „*Számomra Bieber széles körben osztott nézete egy társadalmilag elítélt szexuális szereptől való intenzív félelem tünetét jelenti. A mai Amerikában olyan erős a készletés a normális heteroszexuálisoként való társadalmi elfogadottságra, mint amilyen erős volt a készletés a reneszánsz Spanyolországban a híhű katolikusoként való elismerésre.*” (175.)

Szasz azt hangsúlyozta, hogy a pszichiáterek egy általuk – a társadalmi konvenciók alapján – helytelenített szexuális viselkedésformát neveztek betegségnek, és ezt használták az érintettek államilag jóváhagyott társadalmi ellenőrzésének – és saját szakmájuk létjogosultságának – igazolására. A szerző a társadalmi ellenőrző rendszerben betöltött bűnbakgyártó funkcióik miatt a pszichiátereket egyenesen az inkvizítorokhoz hasonlította: „*Inkvizítor és boszorkány, pszichiáter és mentális betegek együttesen teremtik meg és hitelesítik egymás szerepeit. Ha egy inkvizítor azt állította volna, hogy a boszorkányok nem eretnek, és lelkük üdvözüléséért nem is kell különleges erőfeszítéseket tenni, az annyit jelentett volna, hogy nincs szükség boszorkányüldözésre. Hasonlóképpen ha egy pszichopatológus azt állítaná, hogy a homoszexuálisok nem betegek, és se testüknek, se lelküknek nincs szüksége gyógyításra, az azt jelentené, hogy nincs szükség kényszer alkalmazó pszichiáterekre.*” (175–176.)

Ezért Szasz végkövetkeztetése szerint az – inkvizíció jellegű – orvosi és társadalmi kontrolltól való szabadulás érdekében a homoszexuálisoknak el kell utasítaniuk a betegségdiagnózist, hiszen a homoszexuálisok csak olyan értelemben nevezhetők „betegeknek”, amennyiben mások őket ily módon kategorizálják, és amennyiben ők maguk is elfogadják ezt a besorolást (vö. Szasz, 1971. 170., 168.).

Ahogy a pszichiátria fokozatosan a mentális egészség társadalmilag meghatározott normatív fogalma köré rendeződött, úgy az emberi szexualitás céljainak szabad megválasztása – mint az egyéni életszervezés egyik elve – egyre korlátozottabbá vált. A homoszexualitás társadalmi státusának politikai kérdésként való felvetése pedig éppen az emberi szexualitás céljaira vonatkozó, történetileg-társadalmilag meghatározott választás kontextusában lehetséges (vö. Bayer, 1981). Így Tripp doktorral, a hetvenes évek egyik neves amerikai pszichoterapeutájával egyetértésben elmondható, hogy a homoszexualitás és a pszichoterápia „*a lehető legrosszabbat hozták ki egymásból*” (vö. Tripp, 1975. 232.).

A XX. század második felében a szexualitással kapcsolatos kérdések átpolitizálódását figyelhetjük meg, nemcsak a homoszexualitással összefüggésben, hanem ennél sokkal átfogóbb értelemben. Herbert Marcuse Freud-interpretációjában például határozott

politikai következtetésekre jutott. A szexualitás megregulázásának civilizációs érdekként való freudi felfogásához – miszerint a szerelmi kapcsolathoz kizárólag két személy együttműködése szükséges és elégséges, míg a civilizáció nagyobb létszámú embercsoportok együttműködésén alapul (vö. Freud, 1982) – Marcuse kapitalizmuskritikájában hozzáadódott a szexualitás normatív meghatározásának politikai-hatalmi kérdésként való felvetése is (vö. Marcuse, 1969. 44–48.).

A szexuális élet normáit is alakító hatalmi érdekek felfedezése és elemzése e normák kizárólagos érvényének megkérdőjelezéséhez, a hátrányosan érintett – női és homoszexuális – csoportok szabadságharcos mozgalmaihoz és az általuk elnyomó jellegűnek ítélt társadalmi intézmények – mint a tradicionális nemi szerepek, a házasság és család, a heteroszexualitás – kritikájához vezettek az 1960-as években. A homoszexuálisok „*perverz, abnormalis embertípusának*” pszichiátriai modellezését új megközelítés váltotta fel, mely a homoszexuálisokban egy elnyomott kisebbség tagjait, igaztalan társadalmi előítéletek és diszkrimináció áldozatait látta (vö. Seidman, 1996. 6–7.). A homoszexualitás politikai tetteként megfogalmazódó tudatos vállalása nagymértékben hozzájárult a hosszas pszichiátriai fennhatóság alóli szabaduláshoz. Ennek egyik fontos jele volt az Amerikai Pszichiátriai Társaság 1973-as határozata, mely alapján a homoszexualitás az Egyesült Államokban lekerült a mentális betegségek listájáról (vö. Bayer, 1981).

A homoszexualitás és a normaként kezelt heteroszexualitás az 1950-es évektől egyre inkább részévé vált a szociológiai érdeklődésnek is, különösen miután kezdett kibontakozni a deviancia szociológiája mint önállósuló szakterület. A devianciakutatás a XIX. század első évtizedeiben a chicagói városszociológiai iskola keretein belül indult meg, ahol a kulturális antropológiai indíttatású „új városi etnográfia” módszereivel vizsgálták a meghatározott városrészekre jellemző „társadalmi patológia” jelenségeit. A chicagói iskola devianciafogalma olyan városi átmeneti zónákhoz kötődött, ahol a tiszteletre méltóbb városlakók magatartásnormái kevésbé vagy egyáltalán nem érvényesültek (vö. Park–Burgess, 1925); a deviáns jelenségeket pedig ebben az értelmezési keretben a társadalmi rendezettség és az egységes erkölcsi világkép bomlástermékeinek tekintették. Némileg etnocentrikus etnográfiaiak azonban a változatosságot értelmezték rendezetlenségként (vö. Matza, 1969. 48.), és vizsgálataikkal valójában egy kitüntetett szerepűnek vélt morális világkép viszonylagosságát illusztrálták.

A társadalom morális egységének problematikája közvetett módon szerepelt Robert Mertonnak, „*a deviancia szociológiája*” egyik legnagyobb hatású kutatójának a munkáiban is. Merton a kulturális struktúra, azaz a normatív értékek többé-kevésbé hierarchizált készlete és a társadalmi struktúra, azaz a társadalmi kapcsolatok megszervezett készlete közötti alapvetően ellentmondásos viszonytal és ebből következően az emberi vágyak és lehetőségek összeegyeztethetlenségével magyarázta a deviáns jelenségek kialakulását (vö. Merton, 1938, 1968). Ez a magyarázat pedig továbbra is egy egységes kulturális tradícióban gyökerező értékhierarchia működését feltételezte.

A korai elméleti megközelítések logikája szerint a vizsgálódás kiindulópontja a deviáns jelenség volt, mely válaszadásra ingerelte a társadalmi ellenőrző rendszert. Ezen elméleti modell kizárólagossága már az 1950-es években a minősítési elmélet – *labeling theory* – megjelenésével kezdett megkérdőjeleződni, amikor felvetődött egy olyan logika érvényességének a lehetősége, mely szerint a társadalmi ellenőrző rendszer és a deviancia kapcsolata nem egyirányú, hanem bizonyos mértékig kölcsönösen egymástól függő.

A minősítési elmélet megalapozójának a devianciát mint a társadalmi kontroll járulékat, illetve termékét vizsgáló Edwin Lemert tekinthető, aki a deviáns magatartásformák eredeti és következményes okainak megkülönböztetésére bevezette az elsődleges és másodlagos deviancia fogalmát (vö. Lemert, 1951). A másodlagos deviancia kialakulásában Lemert a normaszegő tulajdonságokra és cselekedetekre adott társadalmi válaszreakciók fontosságát hangsúlyozta (vö. Lemert, 1975). Lemert logikája szerint a deviáns cselekedet elkövetőjét a társadalmi stigmatizáció és annak következményei avatták egy társadalmilag meghatározott erkölcsi típust képviselő deviáns alannyá. Lemert devianciamegközelítésének szociológiaelméleti kerete, a – társadalmi kölcsönhatások során kialakított jelentésekre koncentráló – szimbolikus interakcionizmus szolgált a homoszexualitással foglalkozó szociológiai munkák legtermékenyítőbb alapjául, különösen az 1960–70-es években.

Erving Goffman *STIGMA* című munkájában (1963), ahol dramaturgiai elméletét alkalmazta a deviancia kutatási területére, gyakran utalt homoszexuális esetekre. Goffmannál a stigma „*a várákoszásainkat be nem teljesítő, nemkívánatos különbözőségként*” (Goffman, 1963. 15.) definiálódott, mely tulajdonsága révén az egyén egésze leértékelődött.

Goffman szerint a stigmával rendelkező egyént általában nem tekintik teljes értékű embernek, ezért gyakran kell elszenvednie – koholt alsóbbrendűségét bizonyítandó – diszkriminációt (vö. 1963. 15.). Így előfordulhat, hogy a kínos helyzetek elkerülésére a kívülről láthatatlan stigmával bíró személy különbözőségét elfedve próbálja magát elfogadtatni a társadalomban. Ebben kap szerepet a dramaturgiai „*hatásmenedzsment – impression management – művészete*”, melynek alkalmazásán keresztül „*az egyén stratégiai kontrollt gyakorol a magáról alkotott képe és a róla mások által alkotandó kép fölött*” (155.). Az ilyen típusú hatásmenedzsment hallgatóságos együttműködést és kölcsönös tapintatot feltételez a „normálisak” és a stigmatizáltak között: a „normálisak” nem fessegetik a normaszegő titkát, míg a stigmatizált önkéntesen lemond a saját társadalmi elfogadtatásával kapcsolatos – a többséget esetlegesen kényelmetlenül érintő – igényeinek teljes körű megvalósításáról (vö. 1963. 155.).

A szerző ezt a fajta stigmakezelési folyamatot az identitásnormákkal bíró társadalmak általános jellegzetességének tartotta. Goffman szerint például az adott időszakban az uralkodó férfiidentitás-normák, melyeknek csak a „*fiatal, házas, fehér, városi, északi, heteroszexuális, egyetemi végzettségű, teljes munkaidőben dolgozó, megfelelő bőrtípusú, súlyú és magasságú, sportrekorder protestáns apák*” (1963. 153.) felelhetnek volna meg teljességgel, közvetett módon az egész amerikai társadalom egységes értékrendszerét tükrözték.

Goffman a stigma, azaz a „*szégyenteljes különbözőség*” dinamikájának elemzését a stigmatizált egyéneken túl az etnikai kisebbségi csoportokra és az alsóbb társadalmi osztályokra is alkalmazhatónak vélte (vö. 1963. 167.), a deviancia kutatási területének magját azonban szerinte csak a „*társadalmi normaszegők*” – *social deviants* – csoportjai alkották, akiket a szerző sajátos kisközösségek, illetve miliók létrehozásával és főként a társadalmi rend kollektív tagadásával jellemezett (vö. 1963. 170–171.). Ide sorolta többek között a prostituáltakat, a drogosokat, a bűnözőket, a dzsesszenészeket, a bohémeket, a cigányokat, a hobókat, az iszákos hajléktalanokat, a főállású szerencsejátékosokat, a homoszexuálisokat és a „megátalkodott” városi szegényeket (vö. 1963. 170.).

A hatvanas évektől egyre több szociológiai tanulmány foglalkozott a deviáns alany és ama csoportok vagy egyének együttes vizsgálatával, akik őt deviánsnak nyilvánították: így a deviáns magatartás helyett a deviánsná válás folyamata került előtérbe,

amelyben – az interakcionista hagyományoknak megfelelően – meghatározó szerepet kaptak a külvilág stigmatizáló és büntető reakciói. Ezzel együtt a vizsgálati tárgykör is nagymértékben kibővült, magában foglalva minden potenciális társadalmi rendzavart. Így Howard Becker híressé vált meghatározásából kiindulva, miszerint deviáns viselkedés az, amit az emberek annak tartanak (vö. Becker, 1963. 9.), bátran állítható, hogy deviáns az, aki ezt el is hiszi magáról. Ezek alapján szociológiailag a homoszexualitássá válás is egyfajta önmegfigyelési és önértelmezési folyamatként definiálható, mely folyamatban a szexuális magatartás nem bír kizárólagos magyarázó érvénnyel.

A homoszexualitássá válással foglalkozó első átfogó szociológiai munkának Kenneth Plummer *SEXUAL STIGMA: AN INTERACTIONIST ACCOUNT* című könyve (1975) tekinthető, ahol a homoszexualitás nem individuális, hanem társadalmilag interaktív, így kizárólag a stigmatizáló társadalmi reakciókkal együttesen értelmezhető jelenségként definiálódott (vö. 1975. 95.). Plummer azt hangsúlyozta, hogy a szexualitás interakcionista megközelítése a szexuális jelentéseket nem a biológiai adottságok közvetlen pszichológiai és társadalmi kifejeződéseiként, hanem társadalmi konstrukciókként értelmezi (vö. 1975. 29.). A kutatás során a szexualitás – a korábbi „*klinikai modellekkel*” ellentétben – nem független, hanem függő változónak tekintendő: a szexualitás megértéséhez tehát a társadalmi kontextus vizsgálatára kell koncentrálni (vö. 1975. 30.).

Plummer kiindulópontja szerint „*a szexualitás másokkal való interakció során tanult társadalmi konstrukció*” (1975. 30.), ezért először tudatosan szexuális jelentésüként kell meghatározni valamit ahhoz, hogy az szexuálissá váljon: „*A szexualitásnak nincs más jelentése, mint amit a társadalmi helyzetekben nyer.*” (1975. 32.) Erre példaként a szerző olyan szexuális magatartásformákat idézett fel, melyek forrása valójában egyéb – nem szexuális tartalmú – társadalmi vagy egyéni igények kielégítése: itt említhetők a munkájukat végző prostituáltak, a prostituáltak csupán emberi kapcsolatra vágyó magányos kliensei vagy a társadalmi nemi szerepük – férfiaságuk – érvényességét nyilvánosan demonstráló nőcsábász férfiak is (vö. 1975. 32.). A szexuális jelentések változatosságát Plummer többféle jelentéstípus felsorolásával érzékeltette: a gyermeknemzéshez kapcsolódó – statisztikailag valószínűleg egyáltalán nem általános – utilitarista jelentésen túl megkülönböztethetők a szexualitás erotikus, romantikus, szimbolikus jelentései, a társadalmi nemi szerepekkel összefüggő jelentések és a szexualitást játékként vagy akár – mint teljesítendő házastársi kötelezettség – munkaként megfogalmazó jelentések (vö. 1975. 33–36.).

Plummer a társadalmilag konstruált szexuális jelentések változatossága és többértelműsége felől jutott el a szexuális különbözőség és a szexuális deviancia vizsgálati területére, ahol a szexuális normák kulturális viszonylagosságára hívta fel a figyelmet (vö. 1975. 68.). Azaz arra, hogy a szexuális normaszegés fogalma is csak egy adott társadalmon belül és csak az adott társadalom vonatkozásában határozható meg: „*Nem vonom kétségbe, hogy a homoszexualitás vagy egyfajta állapot, vagy egyfajta betegség ebben a társadalomban [kiemelések a szerzőtől]. Világos, hogy egy olyan társadalomban, ahol a homoszexuálisok pszichiáterhez járnak gyógykezelésre, és ahol sokan betegségnek tartják a homoszexualitást, ott a homoszexualitás ténylegesen betegséggé válik.*” (1975. 94.)

Plummer a minősítési és stigmatizációs elméleteket ötvözve négyfajta homoszexuális tapasztalatformát különböztetett meg attól függően, hogy milyen a homoszexuális tapasztalat társadalmi kontextusa, illetve hogy ez a tapasztalat milyen szerepet játszik az egyén önmagáról alkotott képével kapcsolatban:

A homoszexuális tapasztalat formáinak interakcionista osztályozása (Plummer, 1975. 98.)

<i>A homoszexualitás jelentősége</i>	<i>Elsődleges deviancia</i>	<i>Másodlagos deviancia</i>
Társadalmi szervezettség alacsony fokú	(1) alkalmi homoszexualitás	(2) személyes homoszexualitás
magas fokú	(3) szituációhoz kötött homoszexualitás	(4) homoszexualitás mint életforma

Az alkalmi homoszexualitás (1) körébe a röpke, általában az ifjúkori kísérletezésekhez köthető, hatásukban jelentéktelen homoerotikus élmények sorolódtak. A személyes homoszexualitás (2) esetében a homoszexuális tapasztalat ugyan központi jelentőségűvé vált az egyén életében, de az egyén elszigetelve maradt a hasonló tapasztalattal bírók csoportjától, akiktől támogatást remélhetett volna. Plummer szerint ez a homoszexualitástípus dokumentálódott leginkább a pszichiáterek és egyéb kutatók által. A szituációhoz kötött homoszexualitással (3) azok voltak jellemezhetőek, akik viszonylag rendszeresen és szervezett formában vettek részt homoszexuális aktusokban, de önmagukat nem tartották homoszexuálisnak, illetve ez a tapasztalat nem vált életük meghatározó részévé. Az ilyen típusú homoszexualitás klasszikus színterei között szerepeltek a börtönök, a kaszárnyák és a közbécék. Az életformaként megfogalmazódó homoszexualitás (4) a homoszexuális szubkultúrához kötődött: az idetartozó egyének számára a homoszexuális tapasztalat nem elsősorban az egyénre jellemző állapotként, hanem egy sajátos közösségformáló életforma központi elemeként jelent meg (vö. 1975. 98–100.).

Az alkalmi és a szituációhoz kötött homoszexualitás a társadalmi tőrésüközön belüli, normalizálható – azaz megbocsátható és feledhető – elsődleges devianciaként fogalmazódott meg, míg a komolyabb következményekkel járó, társadalmi stigmatizációt aktiváló másodlagos devianciák körébe sorolódott a személyes és az életformaként megélt homoszexualitás, ahol az egyén életszervezésében központi jelentőséggel bírt a homoszexuális tapasztalat. A másodlagos devianciaként azonosított homoszexualitásformákkal kapcsolatban a szerző külön kiemelte a negatív társadalmi minősítés következtében kialakuló önminősítés jelentőségét: „*az a gyanúm, hogy a legtöbb homoszexuális soha nem bélyegzik meg nyilvánosan, és hogy az önminősítés ennél sokkal fontosabb, még elemzésre váró terület*” (1975. 202.).

Plummer a szexuális stigma vizsgálata során arra koncentrált, hogy az általa központi jelentőségűként kezelt társadalmi reakciók milyen nagy mértékben befolyásolták a homoszexuális válás folyamatát, hogyan járultak hozzá a homoszexuális szubkultúrák megjelenéséhez, és hogyan hatottak a homoszexuálisok mindennapi tapasztalataira (vö. Plummer, 1975. 201.): „*A homoszexualitással kapcsolatos legfontosabb tényező ebben a kultúrában a jelenséget körülvevő társadalmi reakciók ellenségessége. E kritikus tényezőtől adódik sok olyan jellegzetesség, ami a homoszexualitás megkülönböztető jegyeként szolgál. Emiatt fogalmazódik meg a homoszexuális válás olyan folyamatként, ami hozzáférhetőség-, büntudat- és identitásproblémákkal jellemezhető. Ez vezet a homoszexualitás szubkultúrájának megjelenéséhez. Ez vezet a szégyenletes stigma titkolásából adódó interakciós problémákhoz. És ez akadályozza nagymértékben a homoszexuálisok közötti tartós kapcsolatok kialakulását... A ho-*

moszexualitás mint társadalmi tapasztalat egyszerűen értelmezhetetlen a felé irányuló társadalmi reakciók elemzése nélkül.” (Plummer, 1975. 102.)

Plummer ebben az úttörő munkában szociológiailag kontextualizálta a homoszexualitás kutatási területét, és e területnek a szociológia elméleti keretein belüli elhelyezésével egyúttal a társadalomtudományi érdeklődés legitim témájaként jelenítette meg a homoszexualitást. Plummer kérdésfelvetései azért számítottak különösen újszerűnek ebben az időszakban, mert a homoszexualitásról az 1950-es években – némelykor álnéven – íródott szociológiai munkák (vö. Cory, 1951, Westwood, 1960) még elsősorban a homoszexuálisok társadalmi életének és az őket érintő ellenséges társadalmi fogadtatás egyszerű dokumentálására szorítkoztak (vö. Plummer, 1998. 607.).

Az ötvenes évek második felétől jelentek meg az első, homoszexuális terepen végzett gyűjtőmunkára épülő tanulmányok, melyek elsősorban kvalitatív kutatások során interjúelemzésekéből nyert adatokat használtak. A homoszexuális alanyok megszólaltatása azonban a homoszexuális kategória problematikusságának felvetését megelőzően is sokféle nehézségbe ütközött. Nem volt mindegy például, hogy ki honnan szerezte kutatási alanyait: a huszadik század közepéig a homoszexualitásról szóló klinikai beszámolók forrásait nyújtó homoszexuálisok tipikus lelőhelyeinek – ahogy erre a pszichológus Evelyn Hooker egy 1956-os konferencián rávilágított – a kórházi idegosztályok, a katonai zárkák, illetve a börtönök tűntek (vö. Hooker, 1956. 142.). A „*jól szocializált*” – azaz a preferenciáikat sikeresen titkoló – homoszexuálisok így sokáig teljesen kimaradtak a merítésből, illetve sokszor éppen a „*homoszexuális reszocializációt*” elsajátító (vö. Troiden, 1988) egyének zárt közösségeinek, illetve a titokzatos homoszexuális világ egyéb – önmagukat nem homoszexuálisokként azonosító – szereplőinek nehéz megközelíthetősége okozhatott módszertani problémákat. – Ma már úgy tűnhet, hogy a módszertani problémák a homoszexuális kategória korlátozott társadalomtudományi alkalmazhatóságának tüneteként jelentkeztek. A klinikai megközelítésekéből örökölt statikus homoszexualitáskép által ihletett kérdésfelvetések szociológiai érvényessége azonban csak az 1960-as évek végén kezdett megkérdőjeleződni.

A brit Mary McIntosh, a későbbi *THE ANTI-SOCIAL FAMILY* című feminista családkritikát megfogalmazó könyv (vö. Barret–McIntosh, 1982) társszerzője 1968-ban jelentette meg *A HOMOSZEXUÁLIS SZEREP* című – azóta klasszikusként emlegetett – tanulmányát, melynek e kutatási területre gyakorolt hatása leginkább Foucault szexualitástörténeti elméleteihez mérhető.

McIntosh hívta fel a figyelmet a homoszexualitással kapcsolatos korábbi szociológiai kérdésfelvetések alapvető hiányosságaira: „*sok tudós és átlagember alapfeltevése az, hogy kétfajta ember van a világon: homoszexuális és heteroszexuális*” (McIntosh, 1968. 182.), pedig döntő fontosságú lenne az a felismerés, hogy a homoszexuális érzések és magatartásformák nem kizárólag azoknak az egyéneknek a jellegzetességei, akik szeretünk „*a homoszexuálisok*”-nak nevezni, és közöttük is akadnak olyanok, akik egyáltalán nem élnek (homo)szexuális életet. Vagyis be kellene látnunk, hogy a homoszexualitás nem olyan dolog, ami vagy van valakinek, vagy nincs (vö. 1968. 182.).

McIntosh tarthatatlannak vélte azt az álláspontot, miszerint a homoszexualitás olyan állapot lenne, mellyel ugyanolyan módon jellemezhető az egyén, mint például születési helyével vagy valamilyen testi fogyatékoságával. Ehelyett inkább, javasolta a szerző, a homoszexualitás állapotként való felfogását lehetne tanulmányozni, melynek hátterében a homoszexualitás társadalmi problémajellegére vonatkozó társadalmi

konszenzus elfogadása áll. Az ilyen társadalmakban ugyanis a homoszexualitás állapotfelfogása a társadalmi kontroll egyik formájának tekinthető (vö. 1968. 183.). McIntosh arra is figyelmeztetett, hogy a homoszexualitás kutatási területére vetődő szociológusoknak meg kellene őrizniük objektivitásukat, nehogy úgy járjanak, mint a homoszexualitás társadalmi megbélyegzésében aktív – diagnosztizáló – szerepet vállalt pszichológusok és pszichiáterek (vö. 1968. 184.).

Az egyének deviánsná minősítésének társadalmi gyakorlata McIntosh funkcionista elemzésében a társadalmi ellenőrzés többfunkciós mechanizmusaként értelmeződött: a társadalmi megbélyegzés „*egyrészt világosan elkülönített, jól felismerhető határvonallal választja el egymástól a társadalmilag megengedett és megengedhetetlen magatartásformákat... Másrészt elkülöníti a deviánsokat a többiektől... Ennek az elkülönített, megvetett és büntetett homoszexuális szerepnek a megteremtése tisztán tarthatja a társadalom nagyobbik részét – ugyanúgy, ahogyan az egyes bűnözőkkel való hasonló bánásmód segíti a törvénytisztelő magatartás megőrzését a társadalomban*” (183–184.).

McIntosh egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy a szociológiai vizsgálódás során a homoszexuális szerep megkülönböztetendő a homoszexuális magatartástól, hiszen ezek a magatartásformák „*egyáltalán nincsenek a homoszexuális szerepet játszó egyének által kisajátítva*” (192.). A szerepet társadalmi elvárás-készletként megfogalmazó szerző saját társadalmának a homoszexuális szereppel kapcsolatos legelterjedtebb feltételezéseiként az egyén homoszexuális érzéseinek és viselkedésformáinak kizárólagosságát jelölte meg, ami kiegészülhetett más – például a nőies megnyilvánulásokra, a szexcentrikusságra vagy a fiatal férfiak és fiúk elcsábításának vágyára vonatkozó – vonásokkal is.

A homoszexuális szerepet McIntosh csak bizonyos társadalmakra jellemző kultúra-specifikus jelenségként vizsgálta, és történeti, illetve kulturális antropológiai kutatásokra hivatkozva azt hangsúlyozta, hogy vannak olyan társadalmak, ahol ugyan léteznek homoszexuális magatartásformák, de nincsenek „homoszexuálisok”. A szerző szerint a főként híres személyiségek homoszexuális magatartására vonatkozó történeti utalások például nem „*bizonyítékok hiányában*” válnak nehezen értelmezhetővé, hanem mert az ezekről az egyénekről kialakított kép sokszor nem feleltethető meg a homoszexuálisokról alkotott modern sztereotípiáknak (vö. 187.).

McIntosh a homoszexuális szerep és a homoszexualitás kategóriájának társadalmi konstrukcióként való értelmezésével teljesen új elméleti megközelítést honosított meg a homoszexualitás szociológiai vizsgálatában, melynek alkalmazásával ugyanoda juthatunk el, ahová Foucault szexualitástörténeti elemzései vezetnek: a meghatározás hatalmához. McIntosh a szexuális viselkedési minták osztályozásában és ellenőrzésében a – bizonyos szubkulturális szervezetségi szintet már elért és így társadalmi beavatkozásra érettnak ítélt – homoszexualitás orvosi diagnózisát szolgáltató közeg aktív közreműködését emelte ki (vö. McIntosh, 1968. 184–189.). Foucault a szexualitással kapcsolatos „*dizkurzív eredés*” egyik hozadékaként tekintett a homoszexuális magatartás medikalizációjára, amelynek eredményeként a XIX. századi Európában elkezdett kristályosodni a modern homoszexuális kategória (vö. Foucault, 1978. 17–49.)

E modern homoszexuális kategória további vizsgálata lehet a tárgya a mai társadalomtudományi kutatásoknak, amelyek során egyrészt a mai homoszexuális koncepcióinkat létrehozó társadalmi kategorizációs folyamatokat – a jogi, az orvosi, a vallási, a stigmatizációs és más társadalmi szabályozási mintákat –, másrészt e folyamatok – gyakran harcos – egyéni, illetve kollektív fogadtatását kell értelmeznünk (vö. Weeks,

2000. 61.). Így a homoszexualitás társadalmi konstrukcionista megközelítésében az értelmezés kulcsfogalmává a hatalom és a hatalomnak való ellenállás viszonya válik.

Összefoglalásként elmondható, hogy a homoszexualitás diszkurzív történetét a bűnbetegség-deviancia triumvirátusa és a körük rendeződött szaktudományos megközelítések uralták, melyeknek alapanyagát a teológiai gyökerű, de előítéletessé vulgarizált erkölcsstan, az egyházi, majd a polgári jog, a pszichiátria, illetve a szociológia szakértői által felhalmozott tudás alkotta.

A homoszexualitást magánügynek, illetve alapvető emberi jognak tekintő felfogások csak a XX. század második felében jelentek meg. E megközelítések a korábbiaknál sokkal kevésbé szakapparátus- és szakértelemfüggőek: talán, mert hiányzik belőlük az a feszültségteremtő dichotómia – jó/rossz, egészséges/beteg, normális/abnormális, helyes/helytelen –, amely sokáig a homoszexualitással kapcsolatos tudományos és társadalmi érdeklődés motorjának látszott.

A homoszexualitás magánügyként való megfogalmazása ugyanis azt jelzi, hogy megszűnik a homoszexualitás dokumentálásának társadalmi kényszere, és a korábbi kényszeres társadalmi figyelem lankadásával a „magánhomoszexualitás” visszasüllyedhet a békés névtelenségbe. A homoszexualitás emberi jogi megközelítése pedig azt hangsúlyozza, hogy senkit ne érhesen hátrány önmeghatározása miatt.

Irodalom

- Bayer; Ronald (1981): *HOMOSEXUALITY AND AMERICAN PSYCHIATRY. THE POLITICS OF DIAGNOSIS*. New York: Basic Books.
- Becker, Howard (1963): *OUTSIDERS: STUDIES IN THE SOCIOLOGY OF DEVIANCE*. New York: Free Press.
- Bullough, Vern L. (1974): *HERESY, WITCHCRAFT, AND SEXUALITY*. In: *Journal of Homosexuality*. Vol. 1(2). 183–201.
- Bullough, Vern L.–Bonnie Bullough (1977): *SIN, SICKNESS, SANITY. A HISTORY OF SEXUAL ATTITUDES*. New York: Meridian.
- Cass, Vivienne (1984): *HOMOSEXUAL IDENTITY: A CONCEPT IN NEED OF DEFINITION*. In: *Journal of Homosexuality*. Vol. 9 (2/3). 105–126.
- Cory, Donald Webster (1951): *THE HOMOSEXUAL IN AMERICA*. London: Routledge.
- Csányi Vilmos (1999): *AZ EMBERI TERMÉSZET. HUMÁN ETOLÓGIA*. Vince Kiadó.
- Dynes, Wayne R. szerk. (1990): *ENCYCLOPEDIA OF HOMOSEXUALITY*. Chicago: St James Press.
- Fluckiger, Fritz (1975): *CRITERIA FOR TREATMENTS IN HOMOSEXUALITY*. Kézirat. In: Tripp, C. A. (1975): *THE HOMOSEXUAL MATRIX*. New York: McGraw–Hill.
- Foucault, Michel (1996 [1976]): *A SZEXUALITÁS TÖRTÉNETE. A TUDÁS AKARÁSA*. Fordította Ádám Péter. Atlantis.
- Freud; Sigmund (1963 [1935]): *LETTER TO AN AMERICAN MOTHER*. In: *THE PROBLEM OF HOMOSEXUALITY IN MODERN SOCIETY*. Szerk.: H. M. Ruitenbeek. New York: E. P. Dutton.
- Freud, Sigmund (1982 [1930]): *ROSSZ KÖZÉRZET A KULTÚRÁBAN*. Fordította Linczényi Adorján. In: *Freud: ESSZÉK. Gondolat*. 327–407.
- Gilbert, Arthur N. (1981): *CONCEPTIONS OF HOMOSEXUALITY AND SODOMY IN WESTERN HISTORY*. In: *Journal of Homosexuality*. Vol. 6 (1/2). 57–68.
- Goodich, Michael (1976a): *SODOMY IN MEDIEVAL SECULAR LAW*. In: *Journal of Homosexuality*. Vol. 1(3). 295–302.

- Goodich, Michael (1976b): SODOMY IN ECCLESIASTICAL LAW AND THEORY. In: *Journal of Homosexuality*. Vol. 1(4). 427–434.
- Goffman, Erving (1963): STIGMA – NOTES ON THE MANAGEMENT OF SPOILED IDENTITY. London: Penguin Books.
- Gomes, Peter J. (1992): HOMOPHOBIC? RE-READ YOUR BIBLE. In: THE COLUMBIA READER ON LESBIAN AND GAY MEN IN MEDIA, SOCIETY, AND POLITICS. Szerk.: Larry Gross és James D. Woods. New York: Columbia University Press, 1999.
- Haire, Norman (1952 [1938]): SEXUAL ANOMALIES AND PERVERSIONS. PHYSICAL AND PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT, DIAGNOSIS AND TREATMENT. A SUMMARY OF THE WORKS OF THE LATE PROF. DR. MAGNUS HIRSCHFELD. London: Encyclopaedic Press.
- Hooker, Evelyn (1956): THE ADJUSTMENT OF THE MALE OVERT HOMOSEXUAL. In: THE PROBLEM OF HOMOSEXUALITY IN MODERN SOCIETY. Szerk.: Hendrik M. Ruitenbeek. New York: Dutton, 1963. 141–161.
- Katz, Jonathan Ned (1995): THE INVENTION OF HETEROSEXUALITY. New York: Dutton.
- Kertbeny Károly (ca.1857): AUTOBIOGRAPHIAI JEGYZETEK. Kézirat. In: OSZK Kézirattár: OctGerm 302A.
- Kiernan, James G. (1892): RESPONSIBILITY IN SEXUAL PERVERSION. In: *Chicago Medical Recorder* 3. 185–210.
- Krafft-Ebing, Richard von (1926 [1886]): PSYCHOPATHIA SEXUALIS KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A RENDELLENES NEMI ÉRZÉSRE. Novák Rudolf és Tsa.
- Lemert, Edwin (1951): SOCIAL PATHOLOGY: A SYSTEMATIC APPROACH TO THE THEORY OF SOCIOPATHIC BEHAVIOR. New York: McGraw–Hill.
- Lemert, Edwin (1975): HUMAN DEVIANCE, SOCIAL PROBLEMS, AND SOCIAL CONTROL. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Marcuse, Herbert (1969): EROS AND CIVILIZATION. London: Sphere Books.
- Matza, David (1969): BECOMING DEVIANT. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- McIntosh, Mary (1968): THE HOMOSEXUAL ROLE. In: *Social Problems* 16. 182–192.
- Merton, Robert (1938): SOCIAL STRUCTURE AND ANOMIE. In: *American Sociological Review* (3). 673–682.
- Merton, Robert (1968): SOCIAL THEORY AND SOCIAL STRUCTURE. New York: Free Press.
- Park, Robert–Ernest Burgess szerk. (1925): THE CITY. Chicago: Chicago University Press.
- Plummer, Kenneth (1975): SEXUAL STIGMA: AN INTERACTIONIST ACCOUNT. London: Routledge & Kegan Paul.
- Plummer, Kenneth (1998): AFTERWORD „THE PAST, PRESENT, AND FUTURES OF THE SOCIOLOGY OF SAME-SEX RELATIONS”. In: SOCIAL PERSPECTIVES IN LESBIAN AND GAY STUDIES. Szerk.: P. M. Nardi–B. E. Schneider. London: Routledge. 605–614.
- Seidman, Steven (1996): INTRODUCTION. In: QUEER THEORY / SOCIOLOGY. Szerk. S. Seidman. Cambridge: Blackwell.
- Szasz, Thomas (1971): THE MANUFACTURE OF MADNESS. A COMPARATIVE STUDY OF THE INQUISITION AND THE MENTAL HEALTH MOVEMENT. London: Routledge and Kegan Paul.
- Tripp, C. A. (1975): THE HOMOSEXUAL MATRIX. New York: McGraw–Hill.
- Troiden, Richard R. (1988): GAY AND LESBIAN IDENTITY – A SOCIOLOGICAL ANALYSIS. General Hall: Dix Hills.
- Ulrichs, Karl Heinrich (1994 [1864]): FORSCHUNGEN ÜBER DAS RÄTSEL DER MANNMÄNNLICHEN LIEBE. Berlin: Rosa Winkel.
- Weeks, Jeffrey (2000): MAKING SEXUAL HISTORY. Cambridge: Polity Press.
- Westwood, Gordon (1960): A MINORITY: A REPORT ON THE LIFE OF THE MALE HOMOSEXUAL IN GREAT BRITAIN. New York: Routledge.